

XIX -ASR OXIRIDA VA XX-ASR BOSHLARIDA MARKAZIY OSIYODA ILG'OR FALSAFIY, IJTIMOYIY-SIYOSIY FIKRLAR

Amirqulova Sevinch Akbar qizi

Toshtemirova Sevinchbonu Jamshid qizi

Tojimurodova Dilnoza Sherzod qizi

SamDU Kattaqo'rg'on filiali Filologiya va tillarni o'qitish

o'zbek tili yo'nalishi 3-bosqich talabalari

Annotasiya: XIX -asr oxirida va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar xaqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar, jadidlar, madaniyat, ma'rifat, dunyoqarash, tasavvuf, an'ana, turmush tarsi, A.Avloniy, M.Behudiy.

Mustaqillikning taraqqiyot yo'li mamlakatimizda fan rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Fanning barcha sohalaridagi kabi falsafada ham tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Zero, eng qadimiy rivojlanish tarixiga ega bo'lgan falsafa o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, nafaqat anglash, balki ularga munosabat bildirishni shakllantiradi. Modomiki shunday ekan, bugungi kunda falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni falsafiy dunyoqarash, zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX-asr oxiridan XX-asr boshlariga Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar o'zgarishlarga uchraydi. Bu davrda Markaziy Osiyoning bir qancha mamlakatlari, masalan, Qo'shni, Tojikiston, Ozarbayjon va boshqalar o'z mustaqil davlatlarini qurishadi va ularning o'zaro aloqalarini rivojlantirishadi. Bu jarayon davrida Markaziy Osiyoda xalqaro munosabatlar ham o'zgarib bormoqda. Osiyo mamlakatlari o'rtasida diplomatik munosabatlar kuchi ko'tarilib, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'rnatilmoqda. Bu davrda Markaziy Osiyoda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar o'zgarib, yangi yondashuvlar izchil ko'rsatmoqda.

Falsafiy tarjimalariga misol bo'lgan Baxodir Amini sifatida ishlagan Mahmudkho'ja Behbudiydir. U Markaziy Osiyoning 19 asrning ikkinchi yarmida Amerika falsafasining va Cheng Du-hu-nin siyosiy muallifi Xamid Toxtamurodovning tarjimalarini ko'proq rivojlantirdi.

Markaziy Osiyoning falsafiy, ijtimoiy-siyosiy g'oyalar va fikrlar tarixida eng to'g'ri sindirish mumkin bo'lgan asosiy masalalardan biri shu davrda vujudga kelgan kommunistiv partiyaning bu mintaqani ishlab qurishi va uning fikrlari bo'ldi. Komunistiv partiyaning tashkil etish, Markaziy Osiyoning siyosiy, ijtimoiy va madaniy modernizatsiyasining boshqa asosiy omillaridan biri bo'ldi.

Shuningdek, A. Djuraev va R. Sido o'z qarashlarida markaziy Osiyo falsafiy, ijtimoiy-siyosiy muallifi sifatida ko'rsatilganlar.

XIX -asr oxirida Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlar o'zgarishlarga uchragan davrlar bilan belgilangan bo'lib, bu davrda asosiy o'zgarishlar ma'rifat, din, ijtimoiy tashkilotlar va siyosiy qarorlarda ko'rinadi. Bu davrning boshqa xususiyati, katta imperiyalarning yirik tashkilotlarining yo'qolganligidir. Misol uchun, Buqoro imperiyasi va umumiy tarixiy qabul qilingan Islom davlatchiligi bo'lgan Abbasidlar imperiyasi 9-asrda yirik tashkilotlar hisoblanardi, lekin 13-asrda Mongol oroliga tushganlar bilan yo'qoladi. Bu o'zgarishlar o'zining falsafiy, diniy, ijtimoiy va siyosiy tajribalarga ta'sir qilgan holda amalga oshgan.

XX -asrning boshida Markaziy Osiyoga katta ta'sir ko'rsatgan davrda avlodlar o'zlarining milliy va siyosiy identifikatsiyalarini qidiradigan davr bo'lib, bu asosan "milliy uyg'unlashuv" va "siyosiy islam" deb nomlanadi.

Milliy uyg'unlashuv fikri, Markaziy Osiyoning milliy identifikatsiyasini o'zgartirishga qaratilgan bir qator siyosiy va ijtimoiy islohotlarni anglatadi. Bu fikr o'zida oilaviy, o'zaro tashkilotlar va milliy taraqqiyotchilikka e'tibor beruvchi harakatlarni o'z ichiga oladi. Bu davrning boshqa xususiyati, milliy madaniyat va tilning rivojlanishi, milliy adabiyot va san'atning o'z-o'zini qo'llab-quvvatlashi bilan bog'liq bo'lishidir.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar hayoti murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi. Bu davrda Turkistonning hayoti ayanchli va keskin o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o'lka hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o'lka hayotida ayanchli va keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Rossiyaning Markaziy Osiyoni bosib olishga bo'lgan ehtiyojiga, unga nisbatan jadal mustamlakachilik siyosatini yurgazishiga harbiy-siyosiy maqsadi va iqtisodiy ahvoli sabab bo'ldi. Rossiya o'sha davrdagi rivojlanayotgan yengil sanoati uchun paxta, pilla, qorako'l va boshqa xom ashyolar zarur edi. Rossiya tomonidan Markaziy Osiyo istilosiga g'oyaviy tayyorgarlik XVIII asr boshlarida boshlangan bo'lsa, Turkistonda ham istilo uchun tabiiy sharoit etila boshladi. Bu davrda avj olgan mahalliy oqimlarning o'zaro urush va janjallari, Turkistonning uchta mustaqil xonlikka bo'linishi, ularning orasidagi o'zaro ziddiyatlar, urushlarning avj olishi diniy mutaassiblikning rivojlanishiga olib keldi. Bu holat jamiyatda din peshvolarini muayyan mavqega ega bo'lib, har qanday fan va madaniyat yangiliklariga musulmon axloqiy normalari, islom dini nomidan ko'r-ko'rona qarshilik ko'rsatib, diniy aqidaparastlikni avj oldirishga sabab bo'ldi. Natijada Turkiston xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti tanazzulga yuz tutdi.

Turkiston hududidagi Chor istilosiga qarshi harakatlar milliy istibdodga, chorizm istilosiga qarshi xalq qo'zg'olonlarining turli xildagi ko'rinishi edi. Tarixiy ma'lumotlarda 1905 yilga qadar Turkistonda to'rt mingga yaqin milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgani qayd etilgan. Ushbu harakatlar zamirida, aksariyat hollarda, mahalliy aholidan ko'chirib kelinayotgan xalqlarga er-suvni olib berishga qarshi isyon yotar edi. To'rt mingga yaqin ozodlik harakatlari mahalliy kayfiyatdagi istibdodga nisbatan isyon, ozodlikka intilish aynan ana shu davrlardanoq istilochilar tomonidan qatag'on qilingan. Bu davrda

turkistonliklar o'zliklarini saqlash, milliy ongini kuchaytirish uchun millatparvarlik siyosati bilan kurashishga boshladilar

XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi tabiiy ijtimoiy jarayon va hodisalar tufayli jadidchilik zaruriy oqim sifatida vujudga keldi. Bu davrda jadidchilikning vujudga kelishi Turkistonning murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi. Jadidchilik harakati Turkistonning milliy o'zlikni anglXIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar hayoti murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri kelgan davr sifatida bilinadi. Bu davrda Turkiston, Rossiya tomonidan istilo qilinayotgan va o'zgarishlar sodir bo'lgan bir hudud bo'lib, bu o'zgarishlar o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlarini ham o'z ichiga olgan.

XIX asr va XX asr boshlarida Turkistonda jadidlar harakati vujudga keldi. Ular xalqni ma'rifatli qilish, bilim saviyasini ko'tarish, fikr doirasini o'stirish, milliy istiqloqlga erishishning zarur shartlaridan biri deb tushundilar va ana shu oliyjanob niyatlarini amalga oshirish uchun tinmay harakat qildilar. Xalqimizning zukko farzandlari Maxmudxo'ja Bexbudiy, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriyshular jumlasiga kiradilar. Turkistonning kelajak taqdiri to'g'risida millatning istiqboli haqida tinmay qayg'urdilar, izlandilar, milliy istiqlolimizga zamin yaratdilar. Jadidchilik harakatining yirik namoyondalari Turkistonda mustaqillik, milliy taraqqiyot uchun, xalqning manfaatlari uchun kurash olib bordilar. Jadidchilik harakatining muhim xususiyati uni milliy -ozodlik harakati bilan chambarchas bog'liqligi edi. O'sha davrda jadidchilik harakatining qator vakillari yetishib chiqdi. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lib, yangi maktablar qurish, yosh avlodni mustaqillik ruhida tarbiyalash, ularni ilmi qilish, ma'rifat va taraqqiyot uchun kurashga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir. Behbudiy yangi maktablar uchun «Risolayi asbobi savod», «Amaliyoti islom» va boshqa darsliklarni yozadi. Uning asosiy asari «Padarkush» dramasidir. Bulardan tashqari, Behbudiy ko'plab publitsistik maqolalar yozdi, matbuotda xizmat qildi, nashr ishlari bilan mashg'ul bo'ldi. Uning maqolalarida millat va Vatan taqdiri, mustaqillik g'oyasi, axloq va ta'lim-tarbiya va boshqa masalalar o'rin olgan. Jadidchilik harakatining yana bir yirik namoyondalaridan biri Abdulla Avloniydir (1878—1934). U pedagogik faoliyat va badiiy ijodni qo'shibolib bordi. Avloniy ochgan maktablarda dunyoviy fanlarni bolalarga o'qitish yo'lga qo'yildi. Mutafakkir «Ikkinchi muallim», «Birinchi muallim», «Alifbedan so'nggi o'quv kitobi» kabi darsliklarni yaratdi. Ayniqsa, olimning «Turkiy guliston yoxud axloq» darsligi bolalar dunyoqarashi, milliy ongi va mafkurasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Unda bolalarga ilm -fan sirlarini o'rgatish, yaxshi xulq -odob qoidalarini singdirish, Turkiston xalqini asriy qoloqlikdan qutqarish yo'llari, iqtisod, tadbirkorlikni rivojlantirish, ma'rifat va ma'naviyatni yuksaltirish masalalari yoritilgan. Avloniy XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o'lka hayotida ayanchli va keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Rossiya, Markaziy Osiyoni bosib olishga bo'lgan ehtiyojiga javob berish uchun jadal mustamlakachilik siyosatini yurgazdi. Bu siyosatning asosiy maqsadi harbiy-siyosiy

maqsadlar bilan birga iqtisodiy ahvolni ham mustahkamlash edi. Rossiya uchun Turkiston, paxta, pilla, qorako'l va boshqa xom ashyolar yetishgan mamlakat bo'lib, bu ashyolar Rossiya rivojlanayotgan yengil sanoati uchun zarur edi.

XVIII asr boshlarida Pyotr I tomonidan boshlangan g'oyaviy tayyorgarlik Turkistonda ham o'z sharoitlarini topdi. XVIII-XIX asrlarda avj olgan mahalliy oqimlarning o'zaro urush va janjallari, Turkistonning uchta mustaqil xonlikka bo'linishi, ularning orasidagi o'zaro ziddiyatlar, urushlarning avj olishi diniy mutaassiblikning rivojlanishiga olib keldi. Bu holat jamiyatda din peshvolarini muayyan mavqega ega bo'lib, har qanday fan va madaniyat yangiliklariga musulmon axloqiy normalari, islom dini nomidan ko'r-ko'rona qarshilik ko'rsatib, diniy aqidaparastlikni avj oldirishga sabab bo'ldi. Natijada Turkiston xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti tanazzulga yuz tutdi

Turkiston hududidagi Chor istilosiga qarshi harakatlar milliy istibdodga, chorizm istilosiga qarshi xalq qo'zg'olonlarining turli xildagi ko'rinishi edi. Tarixiy ma'lumotlarda 1905 yilga qadar Turkistonda to'rt mingga yaqin milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgani keltirilgan. Ushbu harakatlar zamirida, aksariyat hollarda, mahalliy aholidan ko'chirib kelinayotgan xalqlarga er-suvni olib berishga qarshi isyon yotar edi. Bu harakatlar o'zining milliy ongini kuchaytirishga.

«Advokatlik osonmi», «Biz va Siz», «Portugaliya inqilobi», «Ikki sevgi» va boshqa dramatik asarlar yozib, o'zbek teatri va dramaturgiyasi rivojiga munosib hissa qo'shdi. Jadidchilik harakatining yana bir yorqin vakili Abdurauf Fitrat (1884—1939) bo'lib, ilmning ko'p sohalarida ijod qilgan mutafakkirdir. Olim «Hind sayyohining qissasi», «Uchqun» to'plami, «Chin sevis», «Hind ixtilochilari», «O'zbek tili grammatikasi», «Chig'atoy adabiyoti» va boshqa ko'plab asarlar yozdi. Fitratning asarlarida xalqni jaholat va nodonlikdan qutqazish, ilm-ma'rifatga chorchash, milliy mustaqillikka erishish, xalqning o'zligini tanishi, ongining o'sishi, kuchli va rivojlangan davlat tuzish, xalqning bilimdon bo'lib, tijorat va tadbirkorlik bilan shug'ullanishi, Yevropaning fan va texnika yutuqlarini o'rganish kabi g'oyalar ilgari suriladi. Uning yuqoridagi millatparvarlik va vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan g'oyalari hozir ham tadbirkorlik, ma'naviyat va ma'rifatni ravnaq toptirishda, milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda, xalqning o'zligini anglashida muhim ahamiyatga ega.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoev aytganlaridek "Bir so'z bilan aytganda, yoshlarimizni falsafiy tafakkur bilan qurollantirish" - davr talabi. Nega deganda, bugungi zamonda har qanday raqib va muxolif bilan bahsga kirishish uchun uning qarashlari va g'oyasi, falsafasini ko'proq bilishimiz, kerak va uning o'zidan ham puxtaroq egallashimiz lozim".

Taniqli faylasuf olim, akademik Muzaffar Xayrullaev XX asrda akademik Ibrohim Mo'minov asos solgan milliy o'zbek falsafa maktabining yorqin vakili edi. Uning ilmiy merosi rang - barang va serqirra bo'lib, milliy falsafamiz tarixida alohida o'rin va ahamiyat kasb etadi. Muzaffar Muhiddinovichning "falsafa daryosiga" kirib kelishi ham o'ziga xos bo'lib, bu jarayon ustoz Ibrohim Mo'minov ko'magi va maslagida amalga oshgan. Muzaffar Xayrullaev falsafa ilmiga uning eng mashaqqatli sohasi bo'lgan mantiq ilmi orqali kirib keldi. U 24 yoshida "Dialektik materializm mantiqiy qonunlarining ob'ektiv xarakteri

haqida" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Bu yo'nalish keyinchalik uni O'zbekistonda ilk mantiqshunos olimlardan biriga aylantirdi. 1986 yil M.Haqberdiev bilan hammualiflikda "O'qituvchi" nashriyotida "Logika" o'quv qo'llanmasini chop etilishiga olib keldi. Bu kitob mustaqillik yillarida "Mantiq" nomi bilan qayta nashr etilib, hozirgacha oliy o'quv yurtlarida mantiq fanidan asosiy o'quv qo'llanma sifatida foydalanib kelinmoqda. U 1966 yili 35 yoshida Ibrohim Mo'minov rahbarligida "Forobiy dunyoqarashi va uning falsafa tarixidagi ahamiyati" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlaydi. Muzaffar Xayrullaev yurtimizda Markaziy Osiyo uyg'onish davrini o'rgangan dastlabki faylasuf olimdir. U A.Mes, Sh.Nusubidze, V.Chaloyan, I.Filishtinskiy, I.Braginskiy, V.Nikitina, I.Borodina, N.Konrad kabi uyg'onish davri tadqiqotchilari kabi O'rta Osiyo uyg'onish davri yoki Markaziy Osiyo uyg'onish davrini o'rgandi va ilmiy asoslab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xayrullayev.M "Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari" T.: O'zbekiston 1991
- 2.Nazarov. O'zbek falsafasi. –T., 2003.
- 3.Tulak. XX asr o'zbek adabiyoti. –Andijon, 1993.
- 4.Qosimov. Milliy uyg'onish: Jasorat, ma'rifat, fidoiylik. –T., Ma'naviyat, 2002.
- 5.Tog'aev. va boshqalar. Darsda jadidchilik va uning mohiyatini o'rganish.// "Xalq ta'limi", 1993, 1-son.